

КУХАРЕНКО Олександр
кандидат філологічних наук,
доцент Харківської державної академії
культури,
Харків, Україна
E-mail: art-red@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5421-1004>

ВИКОРИСТАННЯ СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНОГО МЕТОДУ ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ РОДИННОЇ ОБРЯДОВОСТІ

Метою статті є доведення того, що дослідження української весільної, поховальної та родильної обрядовості за допомогою методу структурно-функціонального аналізу може дати значні наукові перспективи. Для цього автор пропонує задіяти методіку К. Леві-Строса, використану ним для розкладення міфу на міфемі й подібним чином розчленувати національні родинні обряди на епізоди. Однак для отримання повноцінної структури цього недостатньо, тому слід також указати зміну хронотопа в кожному з епізодів, визначити кульмінаційні епізоди, віднайти епізоди медіації та персонажів-медіаторів, які провокують і роблять можливими подальші дії.

З обрядового циклу в процесі дослідження структур виділяються обряди переходу, в яких головні персонажі змінюють соціальні статуси. У весіллі такими обрядами є заручини, вінчання та комора; у поховальному – пролог до обрядового циклу, поховання на кладовищі та поминальний обід; у родильному – пологи, ім'янаречення та хрестини; а зміна статусів припадає на кульмінаційні епізоди зазначених обрядів. Саме в місцях кульмінацій, разом зі зміною соціальних статусів головними персонажами обрядів, здійснюється поділ того чи іншого циклу на етапи.

Головним досягненням дослідження структур родинних обрядів слід уважати визначення характеру дії в епізодах і результат такої процедури. Завдяки вказаному процесу, використанню структур і структурно-функціонального методу, вдалося виявити, що всі епізоди, окрім кульмінаційних, базуються на обмежених за характером діях, котрі періодично повторюються та розподіляються на сім груп: 1) домовленості, 2) запитини, 3) приходи й повернення, 4) гостини й гуляння, 5) пошанування

сакральних дій, стихій, предметів; б) створення обрядового атрибуту, 7) благословення й обдарування.

Завдяки такому відкриттю та використанню обрядових структур родинних циклів – весільного, поховального та родильного – вдалося визначити універсальну схему, що є прийнятною для будь-якого обряду.

Ключові слова: українська обрядовість, родинні ритуали, структурно-функціональний метод, хронотоп, медіація.

USE OF STRUCTURAL AND FUNCTIONAL METHOD FOR RESEARCH OF THE UKRAINIAN FAMILY RITUALISM

The aim of the article is to prove that the study of Ukrainian wedding, funeral and maternity rites using the method of structural and functional analysis can provide significant scientific prospects. To do this, the author proposes to use the method of Claude Lévi-Strauss, which he used to break down the myth into mythemes and similarly break down national family rites into episodes. However, this is not enough to get a full structure, so one should also indicate the change of chronotope in each of the episodes, identify the culminating episodes, find episodes of mediation and characters-mediators that provoke and make possible further action.

From the ritual cycle in the process of studying the structures are distinguished rites of passage, in which the main characters change social statuses. At a wedding, such rites are engagement, wedding, and komora; in the funeral – a prologue to the ritual cycle, burial in the cemetery and a funeral repast; in the maternity cycle these are delivery, giving names and baptism; and the change of status falls on the culminating episodes of these rites. Namely in places of culmination, along with the change of social statuses of the main characters of the rites, the division of a cycle into stages takes place.

The main achievement of the study of the structures of family rites should be considered determining the nature of the action in the episodes and the result of such a procedure. Due to this process, the use of structures and structural and functional method, it was found that all episodes, except the culmination, are based on limited actions, which are periodically repeated and divided into seven groups: 1) arrangements, 2) invitations, 3) arrivals and returns, 4) feasts and festivities, 5) veneration of sacred acts, elements, objects; 6) creation of a ceremonial attribute, 7) blessings and gifts.

Thanks to this discovery and the use of ritual structures of family cycles – wedding, funeral and maternity – it was possible to determine a universal scheme that is acceptable for any rite.

Key words: Ukrainian ritualism, family rites, structural and functional method, chronotope, mediation.

Постановка проблеми. Етнологічні дослідження родинних обрядів, започатковані в другій половині XIX ст., використовували різноманітні підходи й методики для наукових вивчень народного побуту та культури. У

подальшому з'являлися нові методи, які дозволяли більш детально та продуктивно досліджувати традиційну обрядовість. Приміром, початок ХХ ст. дав три основні підходи до вивчення ритуалу – психоаналітичний, завдяки працям Зигмунда Фрейда; структурно-функціональний, основу якого заклав Еміль Дюркгайм; і теорії переходу, що належить Арнольду ван Геннепу [12, с. 5]. Однак знадобився ще довгий період, щоб започатковані спрямування стали повноцінними методами дослідження. Визначення того, наскільки продуктивною може бути методика структурно-функціонального аналізу для дослідження вітчизняної обрядовості, залишається проблемою сьогодення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Із сучасних дослідників теми традиційних родинних обрядів свої праці присвятили А. Байбурін, О. Боряк, Н. Гаврилюк, І. Гілевич, Р. Гузій, М. Маєрчик, І. Несен та ін. Завдяки їхнім доробкам родинна обрядовість є достатньо дослідженою.

Мета статті полягає в доведенні того, що, застосувавши метод структурно-функціонального аналізу, започаткованого в працях К. Леві-Строса [6, с. 183–207], А. ван Геннепа [1, с. 134–150], В. Проппа [7, с. 20–25], В. Тернера [8, с. 204–264], можливо досягти значних наукових результатів у справі студіювання національних обрядів родинного циклу. Поєднання родинної обрядовості з доцільністю впровадження структурно-функціонального методу являє актуальність і наукову новизну теми дослідження. Стаття є своєрідним продовженням і узагальненням попередніх публікацій на тему побудови й дослідження структур циклів національних родинних обрядів [2, с. 136–143; 10, с. 15–20; 11, с. 73–85].

Виклад основного матеріалу. Принципи структурно-функціонального методу вперше були сформульовані Емілем Дюркгаймом, який для пояснення загальних систем запропонував досліджувати їхні складові елементи й залежність між ними в рамках єдиного цілого [9, с. 155]. Згодом метод став використовуватися спочатку в лінгвістиці, а далі в ряді інших гуманітарних наук. Методологію структурно-функціонального аналізу було розроблено в 30–50 рр. ХХ ст. спочатку антропологами, а згодом лінгвістами, соціологами,

політологами, культурологами та представниками інших наукових дисциплін. Основані засади структурно-функціонального методу, що можуть використовуватися для дослідження українських традиційних обрядів родинного циклу, складають праці В. Проппа, М. Еліаде та К. Леві-Строса.

Класичним прикладом використання структурно-функціонального методу є приклад, що належить останньому й являє собою розкладення давньогрецького міфу про Едіпа на складові, які він назвав *міфемами*. Кожна з міфем, зібраних у таблиці, розміщена таким чином, що, читаючи зліва направо та згори донизу, отримуємо зміст міфу. Коли ж нам потрібно не лише познайомитися зі змістом, а, за термінологією дослідника, «зрозуміти міф», слід читати ті міфем, які розміщуються в певній конкретній колонці, при цьому кожна колонка сприймається, як єдине ціле [6, с. 190].

Перша колонка містить міфем, що відображають гіпертрофію родинних відносин, коли відносини між родичами є ближчими, ніж допускалося соціальними нормами:

Кадм шукає свою сестру Європу, викрадену Зевсом.

Едіп одружується на власній матері Іокасті.

Антигона, порушуючи заборону, хоронить свого брата Полініка.

У другій колонці зібрані міфем з обезціненням родинних відносин:

Спартанці вбивають один одного в братовбивчій різні.

Едіп убиває власного батька Лая.

Етеокл убиває свого брата Полініка.

Таким чином, перша й друга колонки містять протиріччя між міфемами: гіперболізація – недооцінка. Такі самі відносини виникають між наступними двома колонками – третьою й четвертою. Міфем третьої співвідносяться з ідеєю знищення монстрів – дракона та сфінкса, а отже загальною рисою цієї колонки є заперечення автохтонного походження людини:

Кадм убиває дракона.

Едіп убиває сфінкса.

У четвертій колонці зібрані міфема, які навпаки доводять автохтонність людського походження, а саме той факт, що люди народжені від землі:

Лабдан (батько Лая) = кульгавий (?)

Лай (батько Едіна) = шульга (?)

Едіп = товстоногий (?)

Розклавши зміст переказу про Едіпа на складові й розподіливши їх у таблиці з чотирьох колонок, Леві-Строс установив парадигматичну структуру міфу [6, с. 190–193].

Наслідуючи основоположника структуралізму, спробуємо розкласти на складові один із родинних обрядів, скажімо сватання, що входить до циклу весільної обрядовості. Оскільки ці складові не мають ніякого відношення до міфології, називати їх «міфемами» немає жодного сенсу, доцільніше для означення використати термін «епізод».

Поділ на епізоди в дослідженні не є довільним, він спирається на чітко визначені ознаки членування (це є авторською новацією, оскільки раніше ніким такі ознаки не були визначені): 1) новорівневий і узагальнюючий повтор події, під яким слід розуміти, що події всіх без виключення обрядів базуються на обмежених за характером діях, котрі періодично повторюються; 2) соціальна метаморфоза персонажів сакральної дії, що покликана ліквідувати соціальну й біологічну невідповідність між станом, у якому знаходиться об'єкт посвячення, й тим, який йому належить здобути в результаті певних обрядових дій; 3) зміна сакрального хронотопа – розгортання чи згортання обрядової дії в часі й просторі, а момент переходу дії з одного місця до іншого свідчить про закінчення попереднього епізоду й початок наступного; 4) принцип постійного оновлення, який полягає в тому, що з кожним повтором відбувається завершення попереднього й зародження наступного етапу обрядової дії, але на значно вищому рівні напруження й сакралізації; 5) зміна характеру дії від епізоду до епізоду є найточнішою й найпродуктивнішою ознакою. Наявність хоча б однієї з указаних рис, кількох чи всіх разом означає перехід від одного епізоду до іншого в межах переходу від однієї складової частини до наступної.

У результаті розкладення обряду на епізоди отримаємо:

- 1. Парубок запрошує односельців бути за сватів*
- 2. Парубок вручає сватам хліб і палиці*
- 3. Прихід сватів до помешкання батьків дівки*
- 4. Свати здійснюють традиційний ритуал сватання*
- 5. Батьки й дівка надають згоду на заручини*
- 6. Батьки дівки кличуть сусідів «на першу чарку»*
- 7. Господарі пригощають сусідів*

Насправді це ще не структура, а лише розкладений на епізоди обряд. Щоб отримати повноцінну структуру, слід розкласти й інші обряди циклу на складові. Після цієї процедури отримуємо великий цикл, який поділяється на три малих цикли – довесільний, весільний і післявесільний. Кожен із малих циклів складає певна кількість обрядів: довесільний (сватання, заручини, оглядини, торочини, бгання короваю, гільце), весільний (вінчання, викуп молодої, розплітання коси, приїзд молодої, комора), післявесільний (приданки, перейма, перезва) – всього 14 обрядів, кожен з яких поділений на епізоди.

Далі виявляється, що залишилися певні обрядові дії, які не ввійшли до цих обрядів, тому цілком логічним є утворення прологів до всіх трьох малих циклів. Прологи також слід рахувати за окремі обряди й, таким чином отримуємо структуру, яку складають не 14 обрядів, а 17.

Знаходимо серед них обряди переходу (за виразом Геннепа), в яких головні персонажі змінюють соціальні статуси. Це заручини, після яких парубок і дівка стають нареченим і нареченою; вінчання – молодим і молодою, комора – чоловіком і жінкою. В результаті дослідження встановлюємо, що переходи відбуваються не після вказаних обрядів, а під час їхнього проведення, точніше – в кульмінаційному епізоді кожного з обрядів. А для цього слід визначити кульмінації не лише в перехідних, а в усіх обрядах циклу.

Що ж стосується кульмінаційного моменту в обрядах переходу, то він розподіляє весь цикл на етапи. Перший етап – парубок, дівка (від прологу до кульмінації заручин); другий – наречений, наречена (від кульмінації заручин до

кульмінації вінчання); третій – молодий, молода (від кульмінації вінчання до кульмінації комори); четвертий етап – чоловік, жінка (від кульмінації комори до завершення великого весільного циклу) [3, с. 45–46].

Указана структура надає можливість установити часові й просторові межі обрядів та визначити хронотоп того чи іншого епізоду. Але за приклад візьмемо не весільний, а поховальний цикл обрядів, який попередньо так само було розкладено на епізоди та створено обрядову структуру, що об'єднала такі обряди: пролог, підготовка до поховання, похорон удома, поховання на кладовищі, поминальний обід. Хронологією прологу стає будь-який час, коли настає смерть головного персонажа та який можна вважати початковим для проведення відповідних обрядів. Часом підготовки до поховання може бути той самий день, якщо небіжчик помер зранку чи вдень, або наступний, коли смерть настала ввечері чи вночі. Похорон удома проводиться в першій половині вже наступного після підготовки дня, поховання на кладовищі – в другій його половині, поминальний обід – після повернення з кладовища й до вечора.

Таким чином реалізується часова складова хронотопа, що ж стосується просторової складової, то вона вказує на залучення нових територій до проведення обряду. Відбувається це наступним чином:

- 1. Відчуваючи наближення смерті, людина повідомляє про це домашніх*
- 2. Члени сім'ї запрошують священика, родичів, найближчих сусідів і бабів*
- 3. Священик, родичі, сусіди й баби сходяться до хати помираючого*

Розглянемо початкові епізоди прологу більш детально. Перший епізод відбувається в помешканні помираючого. У другому хтось із членів родини помираючого йде до священика, родичів, сусідів і бабів, чим розширює хронотоп, для того, щоб залучити нових дійових осіб до обряду. Їхній прихід у третьому епізоді звужує хронотоп до розмірів помешкання помираючого – того місця, де під час настання смерті має зародитися сакральний центр.

Далі, від обряду й до обряду, учасників стає все більше. Кількість тих, хто бере участь у сторожуванні душі перевищує кількість учасників прологу. А під час похорону вдома їх кількість росте з приходом кожного, хто з'являється,

щоб робити труну, копати яму, готувати обід чи просто попрощатися з померлим. До переміщення на кладовище учасники обряду досягають максимальної кількості, а під час переміщення до обрядової дії залучається ще й найбільша за весь час територія, включаючи не лише помешкання небіжчика, а й дорога до кладовища й саме кладовище. Проведення поминального обіду свідчить про звуження хронотопа до початкових меж колишнього помешкання померлого й похованого.

Розширення чи звуження простору позначається в кожному епізоді структури, вказуючи на те, де він відбувається, та з якого пункту до якого слідує учасники. Приміром, зазначені три епізоди прологу мають таке просторове трактування: перший епізод відбувається в помешканні помираючого (А); другий позначається «помешкання помираючого – житла священика, родичів, сусідів бабів» (А – В); у третьому маємо зворотній напрямок (В – А), що вказує на стягування нових персонажів до місця проведення обряду [5, с. 190].

Завдяки створеним структурам родинних обрядів можливо також визначити епізоди медіації та персонажів медіаторів. Зробимо це на прикладі родильного циклу обрядів, який складається з прологу, пологів, ім'янаречення, провідин, хрестин, похрестин, зливок, заганяння «до раю», очищення матері. Структура вказаного циклу демонструє, що родильні обряди є прямою протилежністю до обрядів поховальних. Якщо шлях померлого визначається маршрутом «реальність – потойбіччя», то народженого «той світ – цей світ». У першому випадку об'єкт позбавляють усіх ознак цього світу, а в родильних обрядах народжене позбавляється ознак потойбіччя, відрізана пуповина та плацента повертаються на той світ шляхом закопування на межі.

Епізоди медіації в структурі передують кульмінаційним епізодам, а учасники-медіатори провокують подальші обрядові дії, завдяки чому стають можливими кульмінація та сакралізація. Так у пролозі представник вагітної є медіатором, а епізод, де він кличе бабу взяти участь в обряді пологів, є медіативним епізодом. Медіатором пологів стає баба, коли відгороджує постіль

вагітної завісою «від лихих очей». Вона ж є медіатором наступного обряду – ім'янаречення, однак позначається вже не як баба, а повитуха, оскільки під час народження змінила соціальний статус, разом тим як ненароджене стало народженим, а вагітна – породіллею. Тут слід зауважити, що, коли повитуха з немовлям не пішла б до священика, кульмінація, в якій служитель культу дає ім'я народженому, була б просто неможливою. А це означає, що медіатор провокує подальші обрядові дії й робить можливим досягнення завдань, які стоять перед тим чи іншим обрядом [4, с. 37].

Але чи не найважливішим досягненням, здійсненим завдяки обрядовим структурам, є визначення характеру дії в кожному з епізодів. Виявляється, що унікальним і оригінальним епізодом будь-якого обряду слід уважати лише кульмінаційний епізод. Усі інші є не чим іншим, як повторенням одних і тих самих дій. Структура надала можливість розкласти всі епізоди весільного, поховального й родильного циклів (а це біля двох сотень епізодів!) на сім груп: 1) домовленості, 2) запросини, 3) приходи й повернення, 4) гостини й гуляння, 5) пошанування сакральних дій, стихій, предметів; 6) створення обрядового атрибуту, 7) благословення й обдарування. Таке відкриття дозволило визначити універсальну структуру чи схему розвитку будь-якого обряду: запросини – прихід – творення обрядового атрибуту – домовленості – благословення й обдарування – гостини й гуляння – повернення на вихідні позиції.

Висновок. Наведених прикладів цілком достатньо, щоб продемонструвати функціональність створених структур родинних обрядів. Виходячи із зазначеного, структурно-функціональний метод наукового аналізу можна охарактеризувати як принцип дослідження обрядових явищ і процесів у межах системи (структури), де кожен складовий елемент має чітко встановлене призначення (функцію). Указаний метод передбачає розділення досліджуваного ритуалу на складові елементи та виявлення між ними певних співвідношень. Структурний аналіз має значні перспективи наукових досліджень обрядовості, в тому числі національних весільних, поховальних і родильних обрядів.

Список використаних джерел і літератури

1. Геннеп А. ван. Обряды перехода. Систематическое изучение обрядов. Москва: Восточ. лит-ра, 1999. 198 с.
2. Кухаренко О. О. Побудова структури української весільної обрядовості. *Парадигма пізнання: гуманітарні питання*. Київ, 2016. № 7. С. 5–18.
3. Кухаренко О. О. Статуси головних дійових осіб українських весільних обрядів. *Етнічна історія народів Європи*. 2021. Вип. 65. С. 41–48.
4. Кухаренко О. О. Цикл українських традиційних родильних обрядів: структурно-функціональний аналіз. *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку*. 2018. Вип. 27. С. 35–40.
5. Кухаренко О. О., Кухаренко А. В. Створення структури циклу українських традиційних поховальних обрядів. *Культура України*. 2019. Вип. 64. С. 185–194.
6. Леви-Строс К. Структурная антропология. Москва: Глав. ред. восточной литературы, 1985. 536 с.
7. Пропп В. Я. Морфология волшебной сказки. Москва: Лабиринт, 2001. 192 с.
8. Тэрнер В. Символ и ритуал. Москва: Наука, 1983. 277 с.
9. Durkheim É. Les règles de la méthode sociologique. Paris, 1919. 186 p.
10. Kukharenko O. Funeral Ceremony in the System of Structural-Functional Studies of Family Objectives. *Paradigm of Knowledge. Multidisciplinary Scientific Journal*. Muscat, 2018. № 2. P. 132–144.
11. Kukharenko O. Structure and Functions of the Maternity Cycle of Rites in the Traditional National Ritualism. *Paradigm of Knowledge. Multidisciplinary Scientific Journal*. Muscat, 2018. № 4. P. 73–85.
12. Nelson J. K. The Anthropology of Religion. A Field Statement for the Department of Anthropology. Berkeley: University of California, 1990. 138 p.

References

1. Gennep, A. van. (1999). Obryady perekhoda. Sistematicheskoe izuchenie obryadov [Rites of passage. Systematic study of rituals]. Moskva: Vostoch. lit-ra, 198 [in Russian].
2. Kukharenko, O. O. (2016). Pobudova struktury ukrainskoi vesilnoi obriadovosti [Building the structure of Ukrainian wedding ceremonies]. *Paradyhma piznannia: humanitarni pytannia* [Paradigm of knowledge: humanitarian issues]. Kyiv, 7. 5–18 [in Ukrfinian].
3. Kukharenko, O. O. (2021). Statusy holovnykh diiovykh osib ukrainskykh vesilnykh obriadiiv [Statuses of the main actors of Ukrainian wedding ceremonies]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy* [Ethnic history of the peoples of Europe], 65, 41–48 [in Ukrfinian].
4. Kukharenko, O. O. (2018). Tsykl ukrainskykh tradytsiinykh rodylnykh obriadiiv: strukturno-funktsionalnyi analiz [The cycle of Ukrainian traditional maternity rites: structural and functional analysis]. *Ukrainska kultura: mynule, suchasne, shliakhy rozvytku* [Ukrainian culture: past, present, ways of development], 27, 35–40 [in Ukrfinian].

5. Kukharenko, O. O., Kukharenko, A. V. (2019). Stvorennia struktury tsyklad ukrainskykh tradytsiinykh pokhvalnykh obriadiv [Creating the structure of the cycle of Ukrainian traditional funeral rites]. *Kultura Ukrainy* [Culture of Ukraine], 64, 185–194 [in Ukrainian].

6. Levi-Stros, K. (1985). *Strukturnaya antropologiya* [Structural anthropology]. Moskva: Glav. red. vostochnoj literatury, 536 [in Russian].

7. Propp, V. YA. (2001). *Morfologiya volshebnoy skazki* [The morphology of a fairy tale]. Moskva: Labirint, 192 [in Russian].

8. Terner, V. (1983). *Simvol i ritual* [Symbol and ritual]. Moskva: Nauka, 277 [in Russian].

9. Durkheim, E. (1919). *Les regles de la methode sociologique* [The rules of the sociological method]. Paris, 186 [in French].

10. Kukharenko, O. (2018). Funeral Ceremony in the System of Structural-Functional Studies of Family Objectives. Paradigm of Knowledge. Multidisciplinary Scientific Journal. Muscat, 2, 132–144 [in English].

11. Kukharenko, O. (2018). Structure and Functions of the Maternity Cycle of Rites in the Traditional National Ritualism. Paradigm of Knowledge. Multidisciplinary Scientific Journal. Muscat, 4, 73–85 [in English].

12. Nelson, J. K. (1990). *The Anthropology of Religion. A Field Statement for the Department of Anthropology*. Berkeley: University of California, 138 [in English].

Рецензенти:

Кучер В.І., д.і.н., професор

Уткін О.І., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 23.01.2022 р.